

*Костич Л. М.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ADJ. MATERIAL В АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ

Анотація. У статті розглянуто контекстуальні реалізації староукраїнських відіменникових прикметників із суфіксом -ов/-ев-, похідних від речовинних іменників. Здійснено лексико-семантичний розподіл дериватів. З'ясовано умови й механізми виникнення парадигматичної структурно-змістової асиметрії в проекції на чотири типи контекстів.

Ключові слова: прикметник, матеріально-речовинні іменники, суфікс, асиметрія, історія української мови.

Постановка проблеми. Питання симетрії й асиметрії в мові досліджують від кінця XIX ст. й до сьогодні. Про співвідношення граматики й семантики, структури і функції, форми та змісту писали в наукових студіях зарубіжні і вітчизняні вчені у зв'язку з активізацією наукового інтересу до явищ різних мовних рівнів: фонетичного (Ш. Баллі, А. Мартіне), лексико-семантичного (Ю. Апресян, У. Вайнрайх, Є. Курилович), граматичного (Н. Арутюнова, О. Бондарко, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, І. Кучеренко, Ю. Лотман, О. Потебня, В. Русанівський, Ю. Шепель, В. Ярцева), стилістичного (В. Аракін, І. Гальперін), текстового (В. Гак, І. Пономаренко). На потребі вивчати вияви асиметрії в мові наголошували В. Гак [1; 2], В'яч. Іванов [3], О. Кретов [4], Г. Мельников [5], Ю. Шепель [6] та інші вчені.

Висвітлюючи окреслені питання, дослідники простежують моменти невідповідності плану вираження й плану змісту мовної одиниці, зумовлені її внутрішньою діалектичною суттю. В об'єктивуванні «відомих» і «нових» смислів одиниця мови є статичною й динамічною водночас. Така наукова позиція, доказом якої є вагомий напрацювання в мовознавчій науці, сягає міркувань О. Потебні. У дослідженні про частиномовні класи слів учений писав: «Розуміючи мову як діяльність, ми не можемо вважати <...> дієслово, іменник, прислівник чимось незмінним, таким, що раз і назавжди постало із властивостей людської думки» [7 1/2, с. 82]. Так само будь-який знак мови здатний переінакшувати межі узвичаєного функціонування. У мові потенційний обсяг значень перевищує кількість форм і структурних моделей, через які вони можуть реалізуватися. Позначувані «уявні образи безперервно збагачуються й розвиваються завдяки дедалі більшому досвіду людства, унаслідок чого повсякчас відбуваються зрушення в системі знаків» [8, с. 179–180]. Їх супроводжує безупинний процес видозміни семантичної структури слів. Як семіологічний механізм, мова здатна маневрувати між загальним та індивідуальним, абстрактним і конкретним [9, с. 239]. Можливі два випадки відтворення неузгодженості форми й змісту: з одного боку, зберігаючи структуру, знак мови розвиває додаткові конотації та збагачується семантичними відтінками й новими смислами; з іншого – з'являються нові структури для відтворення певного змісту.

Уперше помітили наявність дисгармонії в мові давньогрецькі

філософи-стоїки («Споробаналогииианомалии»)[10, с. 80–105]. У середині XIX ст. Л. Пастер науково обґрунтував поняття асиметрії для живих організмів. 1929 року С. Карцевський, аналізуючи закономірності розвитку структури знака мови і його значення, констатував, що, водночас асиметрійні й парні, форма та зміст «перебувають у стані нестійкої рівноваги» [9, с. 245].

Рівновага системи співвіднесена зі статикою, а отже, симетрією. У мовознавстві симетрію одного об'єкта репрезентує однозначна відповідність форми та змісту певної мовної одиниці в окремий період її існування. Асиметрія слугує доказом руху та змін, які спричиняють динаміку. Динамічний характер мовної одиниці засвідчує передусім діахронія [11, с. 309–314; 12, с. 44–46; 13, с. 213]. Хоча, безперечно, асиметрія – це явище як діахронії, так і синхронії. На синхронному зрізі «асиметрія мовного знака в тій самій мові виявляє себе фактами багатозначності, омонімії, варіативності, паронімії, синонімії та інших типів формально-семантичних відношень на різних мовних рівнях – від морфемного до синтаксичного <...>» [14, с. 137].

Розгляд закономірностей функціонування й семантичного розвою співвідносних із речовинно-матеріальними іменниками прикметників (Adj.material) є актуальним з огляду на те, що в українській мові вони складають велику за обсягом групу, яка формувалась упродовж багатьох століть. Явища структурно-семантичної асиметрії фіксують найдавніші писемні тексти української мови. Помітної еволюції та змін (кількісних і якісних) зазнала семантична структура Adj.material та їхні функції у XIV – XVIII ст. Практика використання асиметричних мовних знаків, спостережена в цей період, пізніше набула системного характеру й збережена до сьогодні.

Мета статті. Порушуючи питання про історію функціонування мотивованих речовинними субстантивами (N.material) прикметників із суфіксом -ов/-ев-, маємо на меті крізь призму лексико-семантичного розподілу дериватів і встановлення лексико-словотвірних значень простежити те, як розвивалася структурна парадигматична асиметрія форми й змісту в системі аналізованих похідних. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: на основі вибірки прикметників із суфіксом -ов/-ев- з'ясувати семантичну базу мотивувальних іменників; здійснити лексико-семантичний розподіл дериватів; на основі контекстуального вживання відіменникових похідних визначити, як корелюють їхня твірна база та часткові лексико-словотвірні значення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, ознаки й властивості здатні реалізуватися лише через конкретні предмети, а тому в мові прикметники не функціонують окремішно. Природні властивості реалій об'єктивного світу відтворюють якісні прикметники. Семантичний ланцюг *означуваний предмет – речиса, яка формує поняття ознаки – означувальний предмет*

(ознака, ознака ознаки) лежить в основі семантики відносних прикметників. У сполуках з іменниками різних лексико-тематичних угруповань, формуючи типові контексти, які увиразнюють характер стосунку до іменника, деякі відносні ад'єктиви здатні одночасно виражати кілька ознак. Поліознаковість семантики твірної імені породжує комплекс співвідносних значень відносних прикметників, супроводжуваних словниковою позначкою «який має стосунок до...». Узагальнена семантика стосунку притаманна відсубстантивним ад'єктивам безвідносно до їхнього конкретного функціонування: «Прикметники самі собою, поза контекстом, позначають лише загальну ідею атрибутивно вираженого відношення до предмета. Їхнє значення суто формальне, не збагачене жодним смисловим додатком. <...> Сам прикметник означає загальний, широкий, недиференційований стосунок до предмета, зазначеного в твірній основі» [15, с. 188]. Подальша семантична диференціація відбувається на лексичному рівні шляхом виокремлення «базових» ознак. Вони відбивають конкретні «зацікавлення» людини, її увагу до тих характеристик позначуваної вихідним іменником речі, які вагомі для неї [16, с. 69]. Конкретизована прикметникова семантика є вторинною щодо загального первинного абстрактного значення, яке можна ідентифікувати як «пов'язаний із названим твірною основою» або «має стосунок до названого твірною основою». У певному сенсі ця теза корелює з думкою В. Гака про те, що виявами асиметрії в мові є розмежування ядра й периферії та розбіжності між означуваним і означувальним. Такі розбіжності можуть бути системними, структурними (парадигматичними й синтагматичними) і функційними. Парадигматична асиметрія простежується у випадках 1) варіативності означувального за умови незмінного означуваного (аломорфія) та 2) варіативності означуваного за умови незмінного означувального (багатозначність) [2, с. 47].

Дисгармонію форми та змісту, статичності й динаміки потверджує семантична деривація – розширення семантичного обсягу відносних прикметників із суфіксом **-ов/-ев-**, утворених від іменників – назв речовин і матеріалів. Тенденції щодо видозміни семантичної структури аналізованих дериватів (метонімізація, метафоризація, субстантивізація, онімізація) були накреслені в мові XI – XIII ст. Пам'ятки пізнішого часу відбивають їх послідовне збереження й реалізацію в різних контекстах.

Структурно-семантичну асиметрію досліджуваних дериватів можна простежити шляхом аналізу їхнього функціонування в чотирьох типах контекстів [пор.: 17, с. 211].

Базовими є контексти, у яких досліджувані десубстантиви постають як носії узагальненого словотвірного значення; його можна сформулювати за допомогою дефініції «який співвідноситься з (пов'язаний із) названим твірною основою (ТО)» (тип I). Абстрактне словотвірне значення відносних прикметників конкретизують часткові лексико-словотвірні значення. Узагальнена словотвірна семантика стосунку має часткові контекстуальні модифікації, які репрезентують дві формули: 1) «X є Y» та 2) «X причетний до (призначений для) Y». Перша формула, по суті, відбиває гіперо-гіпонімію (пор.: *самшитовий куц* – *куц самшит* – *самшит*). Зібраний матеріал показує, що в старорукітській мові носіями окреслених часткових лексико-словотвірних значень були деривати, мотивовані назвами рослин. Фіксації в пам'ятках XIV і наступних століть переконливо свідчать про послідовну дериваційну взаємодію прикметникового суфікса **-ов/-ев-** із фітонімами. Частотними є контексти, у яких десубстантиви відбивають ознаки, що відтворюють реальний

узагальнений стосунок до названого твірною основою у сполуках з іменниками-гіперонімами, наприклад, *куц, дерево, трава* і под. («X є тим, що називає Y»): *агросовий куц* (Т. I, с. 510-511), *калинова коуста* (ССУМ I, с. 466), *амброзієва трава* (СЛУМ I, с. 101), *цвѣ(т) василковы травы* (3, с. 185) та ін. Такі сполуки функціонують як своєрідні номенклатурні назви. Трапляються також побудовані за окресленою моделлю конструкції, у яких прикметниковий компонент указує на ознаку за стосунком до речовини, пор.: *дерево балсамовое* (Т. I, с. 54) «дерево, яке містить бальсам» (гр. *βάλαμον* «живична істота з домішкою рослинних летких олійків»).

Взаємодіючи з номінаціями компонентів рослин, аналізовані прикметники не маркують зв'язок із матеріалом, речовиною, а вказують на партитивність, тобто втілену в мові експлікацію відношень частини й цілого, пор.: *щепы грушевыхъ и яблуневыхъ* (Арх I/VI, 138), *розокгъ <...> брагмотовыхъ* (Т. I, 131), *кори осиковой* (УГП, 67), *цвѣту ко(н)вальево(з)о[.] розмаринового* (81).

У старорукітській мові розширюється група прикметників із суфіксом **-ов/-ев-**, похідних від іменників-назв мінералів, декоративних і коштовних каменів: «X є Y» – *аметистовъ камень* (СЛУМ I, 101); хімічних речовин: «X є Y» – *алабастровимъ каменемъ* (Т. I, 16) // «X призначений для Y» – *коморъ восковыхъ* (СЛУМ 4, 239) «пов'язаний із виготовленням чи зберіганням воску»; промислових виробів: «X пов'язаний з Y» – *о(т) еди(н)о вига колонсева* (ССУМ I, 491) (колонії «кельнське сукно»; *вигъ* «сувій»); продуктів харчування, виробів харчової промисловості, спецій і приправ: «X є Y» – *зерно розинковое* (XVIII Мат. 2, 275) (родзінка «ізюм», нім. *Rosine*, пол. *Rodzynka*) // «X пов'язаний з Y» – *корчму грелковую* (СЛУМ 7, 26).

Зміст ознаки, яку виражає прикметник, а також тип відношень між означуваним і означальним, спричиняють семантичну диференціацію відносних прикметників. Показниками таких процесів є контексти, у яких відіменникові похідні актуалізують не загальне первинне значення, а вживаються із вторинними нейтральними чи конотативними прикметниковими значеннями, що передбачені властивостями тих предметів, від назв яких вони утворені. Розвиток прикметникової багатозначності прогнозують також різні способи перенесення семантики, які можна простежити в класі субстантивів.

Для прикметників, мотивованих назвами речовин і матеріалів, таким вторинним нейтральним контекстуальним значенням є вказівка на матеріал (речовину), із якого(-ї) виготовлено предмет, або який(-а) входить до складу предмета. Їхнє словотвірне значення рівне дефініціям «той, що зроблений із зазначеного в ТО» (тип II) і «той, що складається із зазначеного (містить зазначене) в ТО» (тип III). Конкретна матеріально-речовинна семантика є вторинною щодо первинного абстрактного значення. Описувані десубстантиви, залежно від реалій позамовного світу, що становлять основу їхнього плану змісту, формують різні лексико-семантичні угруповання.

Починаючи з XVI ст., у пам'ятках старорукітської писемності кількість відіменникових прикметників, зорієнтованих на зв'язок із матеріалом (або речовиною), зростає. Водночас успадковані лексеми нерідко зазнавали перенесення семантики за суміжністю в контексті різних моделей переосмислення. Показовими є конструкції з прикметниками, утвореними на базі флоролексем. Наприклад: *с квасом грушевым* (Арх 8/III, 163–164) «із груш; грушевий»: модель «ціле (дерево)» – «ча-

стина (плід)»; *кадолбъ липовый* (6/І, 94) «із деревини липи»: модель «рослина (дерево)» – «сировина (деревина)»; *круговъ дубовихъ* (Т. ІІ, 835) «із деревини дуба», *дубовую <...> водку* (Там само) «яка настояна на дубовій корі»: модель «рослина (дерево)» – «сировина (деревина; дрова)» – «частина (кора)» і под. Лексична метонімія речовинних іменників збережена в похідних прикметниках.

Розглянемо деривати, утворені внаслідок взаємодії суфікса **-ов/-ев-** з іменниками-назвами реалій живої природи. За стосунком між предметом і матеріалом, із якого він виготовлений («Х зроблений з Y») (тип ІІ), формується ознака в прикметниках, похідних від численних питомих і запозичених фітонімів. Наприклад: *ма(й)рановы(й) еле(й)* (Сл., 79), *полинкового вина* (Мат. 2, 158) 'настояний на полинові', *сочку <...> грабового <...> кленового* (Т. ІІ, с. 596) та ін. До аналізованої групи староукраїнських Adj.material долучаються підгрупи, сформовані й активно збагачувані новими дериватами, утвореними від іменників, які називають: речовини-складники живих організмів на зразок *свѣща ловааса* (С.-К., 504); рудні й нерудні корисні копалини, мінерали, коштовні й декоративні камені – *мармуровый болванъ* (Гал., 405); *чарку сердоликову* (Тіт., 70) та ін.; хімічні неорганічні й органічні речовини та сполуки, метали, сплави й суміші – *цинковии рѣч(и)* (ССУМ ІІ, 526) «цинкові»; *лихтар спѣжовый* (АБ, 66) «бронзовий».

Принагідно зауважимо, що окреслені угруповання мали відкритий характер і поповнилися новими лексемами в пізніші часи. Великою мірою з'яву інновацій спричинили позамовні чинники, вплив яких на становлення мовної системи упродовж усього періоду її функціонування важко заперечити.

Активізація внутрішньої та зовнішньої торгівлі, імпорт за морських товарів, виготовлення й збут вітчизняного продукту не лише стимулювали господарське зростання й формування національного ринку, але також наклали помітний відбиток на піднесення української мови. Згадані процеси в суспільно-економічному житті, а також політичні й культурні контакти, сприяли збагаченню її словникового складу. Потужною базою для творення ознакових слів, поруч із питомими або раніше запозиченими формами, слугували лексичні інновації-іменники на позначення сировини й виробів різних промислових галузей, передусім текстильної. Як виразники часткового лексико-словотвірного значення «який зроблений з...» деривати, співвідносні з назвами тканин, кількісно переважають інші угруповання (понад 50): *роункъ бозіовъ* (ССУМ І, 109) (безь, тюрк. *bâz* «бавовняна тканина»); *ризы гарусовыи* (Т. І, 510) (*гарусь*, стп. *harus*, фр. *Arrus* < *Arras* «вовняна тканина із суканого пофарбованого прядива»); *жупа(н) <...> каразыевъ (и) <...> ко(с)тришевъ (и)* (АЖ, 44) (*каразія*; пол. *karasja* «просте товсте сукно»; *кострышъ* «сорт сукна»); *каптан бархановый* (Т. І, 60) (*барханъ*, ар. *barrakân* «бумазея; лляно-бавовняна тканина»); *шата кармазиновая* (Мат. 1, 358) (*кармазинъ*, *кармазынъ*, стп. *karmazyn*, нім. *Kermezin*, іт. *carmesino*, з ар. *kirmezi* «кармазин; сукно темно-червоного кольору») та інші.

У XV і більшою мірою упродовж XVI – XVIII ст. в Україні зростала кількість міст, які ставали центрами розвою промисел і ремесел. Закономірно, що словник мови збагачувався лексичними інноваціями й запозиченнями, що слугували твірною базою для прикметникового словотворення. У пам'ятках цього періоду були зафіксовані десубстантиви – носії часткового лексико-словотвірного значення «який зроблений з...», утворені

від назв сировини (матеріалів) різних промислових галузей. Зокрема, деревообробної: *двери <...> и з дилованя побите кгонтовое* (Арх 1/VI, 688) «покритий гонтами»; металообробної: *посторо(н)ко(в) дрововы(х)* (СЛУМ 8, 209) «виготовлений із дроту»; харчової: *каша рыжовая* (Акт ІІ, 189) «рисова»; шкіряної, хутрової: *боты <...> сафьяновыє* (АЖ, 97); *два бламы завыйковыє, а двои брушковыє* (Т. І, 145) «виготовлений зі спинок хутрових тварин»; «виготовлений із черевної частини шкурок хутрових тварин».

Крім розглянутих дериватів, до останньої групи доцільно додати мотивовані назвами тварин прикметники, які містять сему «матеріал», наприклад: *кожух бобровый* (СЛУМ 2, 132), *шлыкъ мармурковый* (АЮЗР І, 265) (*мармурокъ*, пол. *marmurek* 'чорна лисиця') та ін. У таких похідних модифікація семантики послідовно відбувається через перенесення ознаки на основі суміжності об'єктів, тобто через метонімізацію, яка створює умови для транспозиції присвійних прикметників до розряду відносних. Проти метафори як парадигматично зумовленого переосмислення метонімія має синтаксичну природу. Вона є синтагматично мотивованою деривацією, оскільки відбиває синтагматичні відношення в мові [18]. Як досить компактний спосіб опису довкілля та його реалій метонімія слугує засобом заміни синтагми, уможливаючи заощадження мовних ресурсів.

Починаючи від XIII ст., пам'ятки фіксують регулярну реалізацію метонімічної моделі «тварина» – «хутро (шкура) цієї тварини» та збереження її в семантиці відносних прикметників, властивістю яких є прозорі асоціативно-дериваційні зв'язки з похідним іменником. Це ілюструють такі приклади: *бобръ – 1) «шкура бобра», «шкура бобра як вид податі» – воскоу ли. бѣли ль бобровъ ли* (СДРЯ І, 248), *давали старосте <...> бобръ* (СЛУМ 2, 132) // «виготовлений зі шкури бобра» – *тоулы ихъ, бобровые* (СДРЯ І, 248); *2) «хутро (шкура) бобра» – рѣчи брали, яко: шаты, воскъ и бобры* (СЛУМ 2, 132) // «виготовлений із хутра (шкури) бобра» – *шубка <...> бобром чорнымъ подшитая* (Арх 8/ІІІ, 446).

Переважна більшість задокументованих похідних із суфіксом **-ов/-ев-**, які передають ознаку предмета за вмістом у ньому необхідної (або великої) кількості речовини (матеріалу) («Х складається з Y»; «Х містить достатньо (або багато) Y»; «Х насичений Y»; «Х покритий Y») (тип ІІІ), мотивовані номінаціями мінералів і коштовних каменів. Наприклад: *табличко(к) дьяме(н)товы(х)* (СЛУМ 8, 31); *короны змарагдовыи* (12, 48); *перстень шафъровый* (Мат. 2, 491) та ін.

Ад'єктиви, мотивовані іменниками інших лексико-семантичних груп, трапляються досить рідко, напр.: *столти соланый, <...> дымовый* (Т. ІІ, с. 848).

За нашими спостереженнями, у староукраїнських писемних джерелах частотними є конструкції, які актуалізують відношення «вмісту», зміст якого розкривають дефініції «той, який складається із зазначеного твірною основою», «той, який має у своєму складі, містить зазначене твірною основою». Ад'єктивна ознака формується за стосунком між однорідними частинами й цілим у контекстах на кшталт *гаю березового* (ККПС, 140), *огурковый оград* (С.-К., 531), *берестовый байракъ* (Т. І, 85) і под. У таких сполуках відсубстантивні прикметники вказують на ознаку за однорідним щодо складу матеріалом як компонентом чогось, однак дуже умовно можуть бути віднесені до групи речовинних дериватів.

Формування нового значення на основі метонімізації, яка відбувається внаслідок суміжності станів, понять, предметів,

демонструють найдавніші писемні джерела української мови. Частотними є приклади переосмислення семантики відапелятивних похідних прикметників та їхнє активне функціонування у структурі складених топонімів на кшталт *оу зроушово поле* (ССУМ I, 267) «поле, на якому ростуть груші» – назва місцевості у Молдавському князівстві. Імовірно, спершу прикметники виконували функцію атрибутивного компонента сполуки (означення). У такий спосіб людина номінувала простір свого буття і його об'єкти. Згодом, унаслідок частотного вживання, закріплення в узусі, закономірної лексикалізації та онімізації, такі конструкції збагатили український топонімікон. Про зв'язок власних і загальних назв, який обґрунтувала, зокрема, О. Суперанська [19, с. 8], свідчать також випадки субстантивізації, а відтак онімізації, прикметників із суфіксом **-ов/-ев**. Наступним кроком у семантичному розщепленні багатозначного слова є розвиток омонімії. Ці процеси відбуваються упродовж тривалого періоду й цілком належать діахронії. Власна назва постає унаслідок лексико-семантичного словотворення, утративши контакт із первинною твірною базою. Із-поміж дериватів, співвідносних із N.material, транспозиції в систему власних назв зазнали прикметники, мотивовані назвами рослин. Як спостерегла З. Купчинська, перші фіксації відприкметникових ойконімів *Виноградів* (1262 р.), *Тернів* (1399 р.), *Яворів* (1376 р.) належать до XIII – XIV ст. (Західноукраїнський ареал) [11, с. 769]. У XIV – XVIII ст. ойконімна система України репрезентувала великий пласт географічних назв, в основі яких були відсубстантивні прикметники на **-ов/-ев** (2668 назв) [20, с. 769–1088]. Із-поміж них найчисленніший масив складають номінації, в основі яких простежуються фітоніми (69,4%, або 75 назв), як-от: *Грушів* (1443 р.), *Черемхів* (1437 р.), *Грабів* (1504 р.), *Яблунів* (XVI ст.), *Терновь* (1552 р.), *Калиново* (1602 р.), *Буків* (1799 р.) та ін. Спорадично трапляються ойконіми на **-ов/-ев**, співвідносні з речовинними іменниками інших семантичних підкласів, пор.: *Пісків* (1577 р.), *Күлешів* (1645 р.) і под. Тут треба зауважити, що серед онімів нерідко трапляються вторинні форми, які постали внаслідок трансонімізації. Це дещо утруднює встановлення твірної бази, на якій сформувався ойконім, оскільки власна назва поселення може походити як від апелятива, так і від оніма (антропоніма, гідроніма тощо).

Аналізуючи еволюцію імені та процеси взаємодії ад'єктивів і субстантивів, О. Потєбня на основі свідчень писемних джерел робить висновок, що «у давній мові прикметники *истинньнъ, оумньнъ, праведньнъ, сребрьнъ, съньнъ, грѣховньнъ, ножньнъ, льстивъ, звѣрьскъ* та ін. – який має стосунок до істини і т.д., стосунок, чітко зрозумілий лише в контексті; у новій вони означають: який має властивість істини, розуму, правди, срібла, сну, гріха, обману, звіра, властивий носі та ін.

Тому поєднання таких прикметників із означуваним залишає це означуване безоб'єктним: *розумний творець* – розумний, мудрий будівничий, а не творець розуму; *гріхове сповідання* – таке, яке само по собі є гріхом, а не (безгрішне) сповідання гріха, *притча ножна* було б безглуздо, оскільки *ножний* лише в такому значенні, як *ножна* кістка, *ручна* кістка, а не «притча про ногу», «*звіряча смерть*» означало б «жорстока» (звіряче вбивство, скоєне людиною), а не «від звіра» і т. ін.» [7 3, с. 414]. Спостережені мовознавцем транспозиційні процеси в лексико-граматичних розрядах прикметників є закономірним наслідком формально-змістової асиметрії.

Десубстантиви, співвідносні з N.material, послідовно демонструють семантичний синкретизм, спричинений розвит-

ком конотативного якісно-, оцінно-, вказівно-характеризувального значення. Семантика означуваних іменників і ознака, за якою характеризувано предмет, зумовлюють здатність або нездатність відносних прикметників переходити до розряду якісних, наприклад: *квасу буракового* (Т. I, 104) – матеріально-речовинна ознака // *сподниці <...> буракову на ризи перешисть* (155) – колірна ознака. Модифікація значення прикметника *бураковыи* відбувається на основі асоціативних зв'язків, що виникають між ознакою, вираженою відносним прикметником, і предметом, для якого ця ознака є метафоризованою. Метафоризація розвивається з опертям на спільні компоненти або особливості реальної ознаки та ознаки, яка притаманна предметові, названому іменником іншого лексичного розряду слів. Якісну семантику посилює контекст, що маркує конкретну властивість чи ознаку, відповідно до якої встановлюють подібність предметів.

Розвиток вторинної метафоризованої якісної ознаки на базі первинно відносної відбивають деривати, словотвірне значення яких описують дефініції «який подібний до (є на взір) зазначеного у ТО», «який притаманний тому, що зазначено у [7 3, с. 414]. ТО» («Х такий, як (подібний до) Y»; «Х має властивості Y») (IV тип). За нашими спостереженнями, в [7 3, с. 414].аналізований період функціонування української мови більшість десубстантивів на **-ов/-ев-**, які активно розвивали якісну семантику, за подібністю до кольору («Х має колір Y»), пов'язанні відношеннями мотивації з фітонімами, як-от: *атласомъ гвоздиковымъ* (Арх 1/VI, 109); *фиалковая риза* (Сл., 109); *кунтушь помаранчовій* (Т.Мат. 2, 163) та ін. Не завжди вдається з певністю встановити напрям розвитку вторинної семантики у разі існування в мові споріднених форм, які стали омонімами. Приміром, пам'ятки XVII – XVIII ст. фіксують прикметник *барщовый*, який можна однаково співвіднести з 1) *борщъ*, «кисла юшка із буряка, капусти, спецій; буряковий квас для борщу» (Т. I, 128) і 2) *борщъ*, *борщъ* «цілюща трава; борщівник» (СЛУМ 3, 38). Зважаючи на стп. *barszczowy*, можна припустити, що прикметник *барщовый* було запозичено з польської мови. У текстах він функціонує як колоратив «темно-червоний; яскраво-червоний», тобто «який має колір борщу (страви)» (квіти борщівника білі, рідко зеленувато-жовті або рожеві), пор.: *кобенякъ <...> барщовый* (Арх 8/III, 493).

Появу й закріплення в мові вторинної якісної семантики відбивають також деривати, співвідносні з назвами реалій неживої природи. Наприклад: оцінно-характеризувальна конотація – *Але твердий, нѣжь Діаментовый, на камени вѣры <...> оутверженьный фїларъ сей* (СЛУМ 8, 31); якісно-характеризувальна конотація – *девятое небо есть кришталовое* (Т. Мат. 1, 386); колірна ознака – *ягоди винограда <...> бурштиновіє* (Т. I, 158).

Отже, поєднуючись з іменниками неоднакової семантики, досліджувані відносні ад'єктиви засвідчують здатність виражати кілька ознак, наприклад: 1) *восковых грошей* (ССУМ I, 198) «оплата, яку збирали від купців, що привозили віск», *комору восковую* (Т. I, 314) «комора, у якій зберігають або виготовляють віск» – ознака щодо функційних особливостей (тип I); 2) *свечъ восковыхъ* (Арх 1/I, 368); *восковы(и) пласты(p)* (Сл., 118) – матеріально-речовинна ознака (тип II; тип III); *восковыє руки* (Т. I, 314) «як віск; жовтий» – метафоризована якісна ознака (тип IV).

Більшість Adj.material послідовно втілюють свою дуалістичну сутність, оскільки в контекстах відтворюють різні

смысле-ознаки, а також розвивають додаткові конотації. Для обґрунтування цієї думки розгорнемо семантичний обшар прикметників *вишневи* та *діамантовий*: *вишневого кореня* (Т. I, 258) «який належить вишневому дереву», *садовою вишневою* (258) «який стосується плоду вишні»; *на камені діамантовий* (СЛУМ 14, 32) «який є діамантом» (I) // *соки <...> вишневи* (258) «який вичавлений із ягід вишні» (II) // *клеєм вишневи* (УГП, 68) «який виділений з вишні (дерева)» (II) // *садок вишневи* (СЛУМ 4, 77) «який складається з вишневих дерев»; *з коронкою діамантовою* (723) «який оздоблений діамантами» (III) // *пласчик <...> вишневи* (Арх 8/ III, 585), «який має колір вишні»; *статечність діамантова* (Мат. 1, 209) «непохитний»; *адамантовими <...> доводами* (СЛУМ 1, с. 73) «переконливий» (IV). Такі приклади непоодинокі. Вони є ще одним доказом того, що «предмет і ознака пов'язані імпліцитно – не може бути об'єкта без ознак, а ознаки не існують автономно або самостійно» [21, с. 259].

Висновки. У підсумку можемо констатувати, що структурно-змістова асиметрія властива десубстантивам групи Adj.material, твірною базою для яких слугували фітоніми, назви мінералів, коштовних і декоративних каменів та хімічних речовин, продуктів харчування тощо. Такі прикметники мають розвинену сітку часткових лексико-словотвірних значень. Ад'єктиви, співвідносні з назвами сировини (матеріалів, напр., тканин і под.) найпоспідовніше функціонують носіями суто речовинної семантики.

Перспективним є зіставний аналіз Adj.material у динамічному висвітленні.

Література:

- Гак В. Об использовании идеи симметрии в языкознании. Лексическая и грамматическая семантика романских языков. Материалы IV Всесоюзной конференции по романскому языкознанию. Калинин, 1980. Калинин, 1980. С. 41–51.
- Гак В. Асимметрия в языке. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. С. 47.
- Иванов Вяч. Нечет и чет. Асимметрия мозга и динамика знаковых систем. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Москва: Языки русс. культуры, 1999. Т. I. С. 381–604.
- Кретов А. Асимметрия в лингвистике. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2010. № 2. С. 5–11.
- Мельников Г. О типах дуализмов языкового знака. Филол. науки. 1971. № 5. С. 54–67.
- Шепель Ю. Симметрия и асимметрия как категории общей теории систем (на примере словообразования). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія: зб. наук. пр. Одеса, 2015. Вип. 18. Т. I. С. 124–126.
- Потебня А. Из записок по русской грамматике. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1 / 2. 536 с.; Москва: Просвещение, 1968. Т. 3. 551 с.
- Попова З., Стернин И. Общее языкознание. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. 408 с.
- Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. Из лингвистического наследия / сост. И. Фужерон, Ж. Брейар, Ж. Фужерон. Москва: Языки славян. культуры, 2004. Т. II. С. 239–245.
- Античные теории языка и стиля : сб. / под общ. ред. О. Фрейденберг. Москва; Ленинград: ОГИЗ, Соцгиз, 1936. 344 с.
- Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Новое в лингвистике. Москва: ИЛ, 1960. Вып. 1. С. 264–389.
- Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. Bloomington: Indiana University Press, 1984. 242 p.
- Пирс Ч. Избранные философские произведения. Москва: Логос, 2000. 448 с.
- Соколова С. Міжмовна асиметрія як джерело інтерференції // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. 2012. Т. 137. С. 137–141.
- Земская Е. Современный русский язык: Словообразование. Москва: Просвещение, 1973. 304 с.
- Сулименко Н. Еще раз о семантике прилагательных. Критика и семиотика. Новосибирск-Москва, 2007. Вып. 11. С. 68–77.
- Апресян Ю. Избранные труды, том. I. Лексическая семантика: 2-е изд. Москва: «Восточная литература», 1995. 472 с.
- Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений. Теория метафоры / Общ. Ред. Н. Арутюновой и М. Журиной. Москва: Прогресс, 1990. С. 110–132.
- Суперанская А. Аппелятив – онома. Имя нарицательное и собственное. Москва: Наука, 1978. С. 5–34.
- Купчинська З. Стратиграфія архаїчної ойконімії України: монографія. Львів : НТШ, 2016. 1278 с.
- Кубрякова Е. Язык и знание. Москва: Языки славян. культуры, 2004. 560 с.

Список скорочень назв джерел:

- АБ** Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко. Киев: Киев. старина, 1892. 112 с.
- АЖ** Актова книга Житомирського миського уряду кінця XVI ст. (1582–1583 pp.) / підгот. до вид. М. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.
- Арх** Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев, 1859–1914. Ч. 1–8.
- АЮЗР** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 1–15.
- Гал.** Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. 542 с.
- ККПС** Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 337 с.
- СДРЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: «Русский язык», 1988–1991. Т. I. 526 с.
- Сл.** Славинецький Є. Лексикон латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. С. 59–420.
- С.-К.** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Там само. С. 423–541.
- СЛУМ** Словник української мови XVI-першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т. / редактори Л. Гумецька, І. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. I–II.
- Т.** Історичний словник українського языка / Тимченко Є., Волошин Е., Лазаревська К., Петренко Г.; за ред. Є. Тимченка. Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930–1932. Т. 1.
- Мат.** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. Німчук та Г. Лиса. Київ-Нью-Йорк, 2003. Кн. 1–2.
- Тіт.** Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII–XVIII вв.: Всезб. передм. до укр. стародруків. Київ, 1924. 546 с.
- УГП** Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. Львів, 1915. Т. CXXII. С. 37–78.

Костыч Л. Н. Adj. material в аспекте структурно-семантической асимметрии

Аннотация. В статье рассматриваются особенности функционирования староукраинских имён прилагательных с суффиксом -ов-/-ев-, производных от вещественных существительных. Осуществляется лексико-семантическая дифференциация дериватов. Выясняются условия и механизмы возникновения парадигматической структурно-семантической асимметрии путем анализа четырёх типов контекстов.

Ключевые слова: имя прилагательное, вещественные имена существительные, суффикс, асимметрия, история украинского языка.

Kostych L. Adj. material in the aspect of structural and semantic asymmetry

Summary. In the present article the peculiarities of the functioning of Old Ukrainian adjectives with the suffix -ov-/-ev-, derivatives of material nouns, are considered. The lexico-semantic differentiation of derivatives is carried out. The conditions and mechanisms for the paradigmatic structural and semantic asymmetric phenomena appearance are found out by analyzing four types of contexts.

Key words: Adjectives, Material Nouns, suffix, asymmetry, History Ukrainian language.